

CHAPTER «HISTORICAL SCIENCES»

HOUSEHOLD ARRESTS, AS ALTERNATIVE TYPES OF CRIMINAL PUNISHMENT IN THE 19TH CENTURY

ВІДОМЧІ АРЕШТАНТСЬКІ РОТИ, ЯК АЛЬТЕРНАТИВНІ ВИДИ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ У ХІХ СТОЛІТТІ

Oleksandr Liubych¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-406-1-12>

Abstract. As Ukraine actively strives to join the European legal and economic space, it is necessary to have a worthy place in the European Union to update the nutritional security of the effective work of the penitentiary system. Imperialist Russian-Ukrainian war from the beginning of the 21st century. became the cause of new protests and ongoing financial problems in our country. Let's actively search for changes in pennies spent. To meet the needs of the frontline, it is necessary to increase the human resource and reduce the number of engineers and vital functions in the defense sector. Therefore, the development and establishment of an institution of alternative punishment for criminal offenses has become urgent and urgently necessary. The achievement of this goal was reflected by the establishment of such research **methods**: system-analytical – for the theoretical development of scientific concepts, developments and propositions from the reform of the penitentiary system; statistical-historical – to track the results of reforms among the Galusians, the Viconnians punished those associated with the reduction of will; analysis and synthesis – to detail the object of investigation; abstract-logical – for formulating the main principles of investigation. The object of investigation is a subsystem of alternative criminal punishments (prison companies), as well as prison sentences, associated with specific types of alternative punishments. **The subject** of investigation is the investigation into the creation of

---

¹ Candidate of History Sciences, Associate Professor,
Penitentiary Academy of Ukraine, Ukraine

alternative criminal punishments in various departments. Investigation of the relevant normative legal acts that regulated the punishment, the basis and procedure for establishing alternative types of criminal punishment, as well as legal practice. **The goals and objectives of the investigation.** The main goal of the research is the development of theoretical and practical recommendations and propositions aimed at forming a conceptual basis for the development of alternative types of criminal punishment, improving legislation and practice of their development on the basis of historical knowledge the introduction of alternative types of criminal punishment in Ukraine in the minds of the military hour. To achieve the stated goal, a specific task was set: to characterize the history of the development of alternative types of criminal punishment (prisoner companies); formulate a branch of the institution of alternative punishments and provide an analysis of its place; systematize the principles of a practical system of alternative types of criminal punishment; explore the peculiarities of the system of prisoner companies of various departments; analyze the factors that influence the effectiveness of alternative punishments; analyze the problems that arose during the era of the suppression of alternative types of punishment; formulate recommendations and propositions to strengthen the institution of alternative types of punishment. **The scientific novelty** of the research results lies in the grounding of a theoretical and methodological basis, as well as scientific and practical approaches that were historically formed before the formation of an alternative punishment system in Ukraine. The competition work consists of an introduction, three sections, chapters, a list of selected literature and literature.

1. Вступ

Актуальність теми дослідження. В умовах активної фази російсько-української війни розпочатої навесні 2022 р., формування правової держави і гуманізації законодавства продовжує бути пріоритетом кримінально-виконавчого права у нашій державі. Тисячі громадян України вдягли військову форму, щоб встати на захист батьківщини. Це призвело до нестачі робочих рук у тилу. Історія має значний досвід вирішення цієї проблеми. Цим, на нашу думку, варто скористатись.

Стикаючись із зростанням кількості правопорушень, держава неминує реагує на це жорстокішою кримінальною політикою. На прак-

тиці ж подібний стримуючий ефект мінімальний. Більше того, досвід показує, що ув'язнення у місцях позбавлення волі здійснює негативний вплив як на осіб, які скоюють правопорушення, так і на суспільство у цілому, тому що для засуджених в'язниця є дуже часто «школою злочинності», а недостатньо розвинена система реабілітації та адаптації після звільнення також не допомагає поверненню у законослухняне суспільство.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Теорія альтернативних позбавленню волі видів кримінальних покарань не отримала належного освітлення і обґрунтування у науці кримінального і кримінально-виконавчого права. Варто зауважити, що у науці відсутня концепція підсистеми альтернативних кримінальних покарань, тому дослідження вибраної проблеми є актуальним і вагомим для теорії та практики.

На жаль, у нашій країні дослідженню інституту альтернативних видів кримінальних покарань (у тому числі арештантських рот) в науковій літературі приділялась не значна увага. Суттєвий внесок у розробку концептуальних положень історії, призначення та виконання альтернативних видів кримінальних покарань, що розглядається, внесли дослідження цілого ряду авторів: О. Гаврищука [1], Л. Біліченко [2], О. Григор'єва [3], О. Макаренко [4], В. Пальченкової [5], В. Россіхіна [6], П. Токаленко [7] та інших вчених.

Проблемою каторги та каторжних тюремних фортець на території українських губерній Російської імперії сьогодні займається невелика кількість вітчизняних науковців. Серед них виділимо роботи Л. Біліченко [2], присвячені історії створення і діяльності Харківської та Миколаївської каторжних в'язниць, умовам і режиму перебування у них ув'язнених, у тому числі політичних арештантів. У статті П. Токаленка [6] досліджено проблематику системи виконання покарань у Російській імперії щодо політичних арештантів під час і після Першої російської революції, описано репресивну модель тюремного ув'язнення у кінці XIX ст. на Півдні України. Побіжно цієї теми у своїх працях торкаються дослідники пенітенціарної системи України О. Григор'єв [3], В. Пальченкова [5], В. Россіхін [6]. Питання правового регулювання виконання покарань у XIX ст. розкрив Ю. Соцький [8]. *Об'єктом дослідження є підсистема альтернативних поз-*

бавленню волі кримінальних покарань (арештантські роти), а також суспільні відносини, пов'язані з виконанням конкретних видів альтернативних покарань. *Предметом дослідження є* вивчення досвіду створення альтернативних кримінальних покарань у вигляді арештантських рот різних відомств. Дослідження відомчих нормативних правових актів, що регламентували зміст, основи і порядок застосування альтернативних видів кримінальних покарань, а також право-застосувальна практика.

Цілі та задачі дослідження. Основна ціль дослідження полягає у розробці теоретичних і практичних рекомендацій та пропозицій, направлених на формування концептуальних основ розвитку альтернативних видів кримінальних покарань, удосконалення законодавства і практики їх використання на основі вивчення історичного досвіду запровадження альтернативних видів кримінальних покарань в Україні в умовах військового часу.

Для досягнення вказаної цілі були поставлені наступні конкретні завдання: охарактеризувати історію розвитку альтернативних видів кримінальних покарань (арештантські роти); сформулювати відділення інституту альтернативних покарань і надати аналіз його змісту; систематизувати принципи побудови системи альтернативних видів кримінальних покарань; дослідити особливості системи арештантських рот різних відомств; проаналізувати фактори, що впливали на ефективність альтернативних покарань; проаналізувати проблеми, що виникли під час виконання альтернативних видів покарань; сформулювати рекомендації і пропозиції з удосконалення інституту альтернативних видів покарань.

Методологічну та теоретичні основу дослідження склали праці українських та закордонних вчених, істориків, правознавців та філософів. Під час написання роботи було застосовано такі методи пізнання, як логіко-юридичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, систематичний, методи соціологічного спостереження та аналізу. *Наукова новизна* дослідження полягає у тому, що воно є одним з перших в українській історико-юридичній літературі комплексним дослідження інституту альтернативного покарання у вигляді арештантських рот різних відомств.

2. Арештантські роти військового відомства

На початку XIX ст. враховуючи, що така форма покарання, як утримання у місцях позбавлення волі, тільки розвивалась в імперії, а її збройні сили не мали подібних відповідних установ, багатьох засуджених утримували у фортецях або у державних тюрмах. Варто зауважити, що у той час просте утримання у місцях позбавлення волі не вважалось суворим покаранням, Сибірська каторга була дорогою для країни, що воювала. До того ж, армія збільшувалась, що вело до нестачі робочих рук на підприємствах та в сільському господарстві. Вихід побачили у створенні арештантських рот. Традиція у створенні яких була започаткована ще з прийняття Уставу Військового (№ 3006) від 30 березня 1716 р. та роз'яснень до артиклів 63, 65 (с. 338) і 95 [9, с. 346]. 7 березня 1805 р. видається наказ «Про будівництво у місті Феодосії» (№ 21652). У якості робочої сили на будівельних роботах виділяли солдатів з інженерних команд та 200 невільників, засуджених в українських губерніях на роботи [10, с. 887]. Використання засуджених у цьому місті було визнане вдалим кроком і його неодноразово повторювали.

У 1806 р. для допомоги армії було зібране народне ополчення з 600 тис. ратників. Більшість з них виявились не придатними до строювої служби, тому постала проблема як їх використати. Частина відправили на заводи, що виготовляли зброю та спорядження для армії, тих хто залишився – на будівництво укріплень. Причому Інженерний департамент, що відав цим питанням, клопотав перед імператором про створення спеціальних рот і команд, до яких увійшли б ратники [11]. З метою вирішення цієї проблеми 25 листопада 1807 р. було видано наказ за № 22296 «О содержании поступающих в крепости Милиционных ратников, употребляемых к производству строений». Їм, доречі, було наказано відповідно до положення від 27 вересня використовувати непридатних до строювої служби на будівельних роботах у фортецях, для заміни вільнонайманих робітників. Військові робітники не були приписані до конкретного місця, і за потреби могли бути переведені із однієї фортеці до іншої [12, с. 1330].

Після завершення наполеонівських війн, гостра необхідність у відновленні та розвитку міст і фортець, спонукала уряд ширше застосовувати отриманий досвід. У зв'язку з цим 27 квітня 1816 р. було видано

наказ «Об отсылке из осуждаемых в крепостные работы только преступников, кои к тому предназначены и к таковой работе способны». Більшість із засуджених була не придатна до робіт. У результаті на ці заходи витрачалось дуже багато коштів [13, с. 616–617]. 5 жовтня 1816 р. було видано наказ № 26 450, відповідно до якого було прийнято рішення арештантів, які утримувались у містах застосовувати для планової перебудови вулиць [13, с. 1040]. Але цим наказом проблему, що склалась не вирішили. 20 серпня 1818 р. за № 27487 було прийнято наказ «О бродягах, кои быв отосланы в крепостные работы, сделались неспособными к оным». У ньому зустрічаємо тільки згадку про створення із здорових осіб військово-робітничих рот. Здебільшого документ присвячений проблемі визнання непридатними до робіт засуджених обох статей у фортецях та їх подальшої долі [14, с. 473]. Заключне законодавче відокремлення військово-робітників від засуджених, які працювали у фортецях відбулось відповідно наказу від 21 серпня 1818 р. за № 27491 – «Положення про військово-робітничі роти для Інженерного Корпусу». Планували створити 36 військово-робітничих рот. Щорічне комплектування цих підрозділів мало відбуватись із військовослужбовців саперних та піонерських батальйонів, не в повній мірі придатних до подальшої стройової служби, а також із арештантів, що належали до кріпацького стану. Але не тих, хто відповідно до рішення суду у це звання був зарахований, а таких, які були «благонадежны в поведении и не суть еще старых лет, а остальных за тем рекрутами» (п. 4). Під час формування офіцерського корпусу військово-робітничих рот перевагу надавали фельдфебелям і унтер-офіцерам першого класу саперних і піонерських батальйонів, які сумлінно відслужили визначені для них роки [14, с. 517–518].

Форма покарання у вигляді відправки у рекрути у XIX ст. вважалась вже традиційною. Але, армія не могла стати для кримінальних злочинців місцем перевиховання. Здебільшого, такі особи ставали ініціаторами послаблення дисципліни у тих частинах, де опинялись. Відомий факт, що з цією проблемою до Олександра I звернулись командуючі 1-й армією: генерал від інфантерії граф Сакен та 2-й генерал від кавалерії граф Вітгенштейн. Вони скаржились на надзвичайно часті випадки «втечі поступаючих до полків з волоцюг та злочинців військових нижніх чинів. Підготовка рядових у цьому випадку різко

падала, разом з втікачами зникало і їх обмундирування, а інколи і зброя». Для комплектування підрозділів знову потрібно було звертатись до рекрутських служб тощо. Прагнучі вирішити цю проблему, 23 лютого 1823 р. за № 29 328 було видано наказ «Про заслання до Сибіру на поселення волоцюг і злочинців, замість віддачі їх на військову службу й у фортечні роботи». Їм імператор, прагнучі навести лад у військах, а також враховуючи відсутність раніше існуючого дефіциту у робочій силі у фортецях, наказав: «1) Отныне впредь обращать в полки тех только, кои, не быв судимы, представляются в рекруты в зачет будущих наборов, по приговорам мирских обществ, или по желанию помещиков. 2) Преступников и бродяг, кои по приговорам Судебных мест в военную службу назначались, отныне впредь отсылают в порты, на фабрику Екатеринославскую, в горные и соляные заведения и на работы в ведение Путей Сообщения, соответственно той надобности, какая в них Ведомствам сим быть может...» [15, с. 794]. Крім того, було наказано волоцюг відправляти до Сибіру на поселення [15, с. 795]. Таким чином, досвід використання засуджених на різних роботах був накопичений досить суттєвий. Воєнізований характер цих підрозділів було запроваджено з ініціативи брата імператора Миколи Павловича. 26 вересня 1826 р. було видано наказ під № 598 «Положення для переформування фортечних арештантів у арештантські роти». У ньому, між іншим, знаходимо, що «...Військові арештантські роти у Динабурзі та Бобруйську сформують у 1-й із цих фортець 7 рот, у другій 8 рот, які й будуть іменуватись Арештантські роти» [16, с. 1011]. Офіцерський й унтер-офіцерський склад цих підрозділів також мали набирати з чинів внутрішньої варти та військово-робочих батальйонів у Москві. У кожній губернії зазвичай перебував один батальйон, а в кожному місті – менші підрозділи, що не перевищували за кількістю особового складу роту. Такі підрозділи внутрішньої варти перебували під безпосереднім управлінням своїх військових начальників, які підкорялись військовому міністру. На внутрішню варту покладалась обов'язки діяти за наказом місцевого керівництва у випадках, «в коих прочие воинские команды к тому обязаны, и именно: 1) в помощь исполнению законов и приговоров суда» [17, с. 784], а також «13) на отряжение нужных часовых к Присутственным местам, тюрьмам и острогам» [17, с. 85].

Таким чином, внутрішня варта спочатку використовувалась у діяльності судакової та пенітенціарної систем, а згодом залучення її службовців до арештантських рот було досить розумним кроком, враховуючи їх досвід. Варто зазначити й те, що важливою складовою частиною Положення для внутрішньої варти була «Інструкція батальйонному командирі». У ній, наприклад, зазначалось, що «Арештанти розділяються на 2 роди: а) підсудні, і б) засуджені. Підсудні, не отримавши ще звинувачення, не вважалися злочинцями. Тому, ставлення до них команд, їх супроводжуючих, мало бути відповідно зі справедливістю та гуманністю...» (п. 11) [17, с. 791]. Отже, арештантські роти – це особливі військово-виправні частини створені у 1823 р. за наказом Олександра I як місця відбування покарання військовослужбовцями, які скоїли кримінальні або військові правопорушення. У них суворий воєнізований режим утримання поєднували з примусовою важкою працею. Прийнято вважати, що ідея створення арештантських рот належала брату імператора, великому князю Миколі Павловичу, який, станом на 3 червня 1823 р., перебував на посаді інспектора з інженерної частини. За його ініціативи, було затверджено імператором «Положення для формування з арештантів, у фортецях Динабурзі та Бобруйську, арештантських рот». Відповідно до цього документу, ці підрозділи перебували у віданні комендантів фортець. Їх адміністрація складалась, відповідно до штатного розпису, з 4 офіцерів, фельдфебеля, 16 унтер-офіцерів, барабанщика, писаря, цирульника та 4 денщиків, які призначались з штату чинів внутрішньої варти. Загалом, у правління Олександра I у різних регіонах було створено 22 фортечні арештантські роти, що були розділені на військово-арештантські, сформовані з засуджених злочинців та волюг військового відомства, і арештантські роти цивільного відомства. Виникненням ця каральна міра завдячує незадовільній ситуації із засланням до Сибіру. Міністр внутрішніх справ Блудов запропонував замінити заслання на арештантські роти. І вже у 1825 р. фортечних каторжних арештантів почали формувати у роти за армійським зразком, з підпорядкуванням їх військовій дисципліні (положення 26 вересня 1826 р.). У кінці 1830-х рр. у Російській імперії нараховувалось 55 арештантських рот, що розташовувались у 33 містах. Арештантські роти військових відомств склались з постійного складу – 28 офіцерів, унтер-офіцерів і солдат та

перемінного складу – 100-250 арештантів. Після відбування покарання в арештантській роті, звільнені арештанти-військовослужбовці з нижніх чинів повертались на військову службу.

Починаючи з 1848 р. арештантські роти Військового відомства перебували у віданні командирів фортець, а управлялись плац-майорами на правах батальйонних командирів. Особовий склад арештантської роти було розділено на кадровий (солдати і офіцери) і перемінний (арештанти). Кадровий склад арештантської роти відомства складався за штатним розписом з 4 офіцерів, фельдфебеля, 16 унтер-офіцерів, барабанщика, писаря, цирульника і 4 денщиків, які призначались зі складу чинів корпусу внутрішньої варти. Контингент перемінного складу складався з 100 до 250 чоловік у роті. Після зарахування до рот арештантів розділяли на три розряди: 1-й розряд складали нижні чини, засуджені з визначеним терміном відбування покарань, які й отримали назву військово-термінових; 2-й розряд скидався з волоцюг та безхатьків і, нарешті, 3-й розряд складався з довічно засуджених та позбавлених військового звання осіб, які перебували на військовій службі, а також осіб цивільного відомства; цей розряд мав назву «всегдашніх». Самі розряди ділили на відділення, причому брався до уваги виключно технічний характер: людей гуртували у відділення згідно їх спеціальностей, тобто на відділення каменярів, малярів тощо. Відповідно до положення, арештантів мали утримувати у суворій військовій дисципліні, у «чистоті та охайності» і голити особливим чином: першим 2 розрядам – з переду півголови від одного вуха до іншого, а 3-му розряду – від потилиці до лоба півголови, з лівого боку. Ті хто перебував у 3-му розряді, без виключення, були заковані у кайдани; у 1-му та 2-му розряді – були звільнені від кайданів, але у випадку втечі арештанта, усіх хто був з ним у відділенні заковували у кайдани, тому що «вони один за одного мали відповідати». Суворо було заборонено використовувати арештантів на інших роботах, окрім державних. У вільний час засуджені мали навчатись марширувати та військово-му строю. За лінь та не належне ставлення до призначених робіт карали на робочому місці, до 50 ударів унтер-офіцерським кийком. Не часто, але застосовували і шпіцрутени, особливо у випадку скоєння злочину і передачі справи до військового суду. Різки могли бути назначені від 50 до 150 ударів. Незадовільне становище арештантських рот,

яке викликало зауваження імперських інспекторів, стало поштовхом до реформи цих каральних установ. Головним недоліком рот бачили у помилковій меті та призначення покарання, у тому, що установи ці були виключно каральними, а не виправними. З 1856 р. розпочалось поступове реформування арештантських рот. 16 грудня 1864 р. імперським наказом було запроваджено тимчасові правила для поступового розформування арештантські рот (Военно-исправительные роты. *Военная энциклопедия* : [в 18 т.] под ред. В.Ф. Новицкого ... [и др.]. Санкт Перербург. Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1911-1915).

Наприкінці 1860-х рр. арештантські роти переформували у військово-виправні роти. 15 травня 1867 р. було видано правила переводу засуджених до військово-виправних рот. 16 травня 1867 р., затверджено було і «Положення про військово-виправні роти. Із 37 військово-арештантських рот було сформовано 15 військово-виправних рот; під час цього процесу 700 постійних та каторжних арештантів було відправлено до м. Тобольськ у відкрите там арештантське відділення. 2 518 – до Сибіру на поселення; до війська на службу відправлено 757 арештантів з тих кому залишилось відбувати покарання у ротах не більше шести місяців, і які відрізнялись законослухняною поведінкою. Нарешті, було сформовано наступні арештантсько-виправні роти: Київська – на 700, Бобруйська – 1200, Динабурзька – 600, Брест-Литовська – 400, Кронштадтська – 600, Свеаборзька – 300, Новогорьківська – 225, Ризька – 200, Івангородська – 200, Херсонська – 200, Бендерська – 200, Выборзька – 200, Оренбургська – 110 та Омська – 110. На основі військово-виправних рот почали поступово формувати військово-пенітенціарні установи. У 1876 р. розпочалась ліквідація військово-виправних рот й нарешті у 1881 р. була закрита остання (Смоленська). Їх місце було зайняте дисциплінарними батальйонами [18].

Отже, у першій половині XIX ст. у зв'язку з гострою нестачею у країні вільних робочих рук, пов'язаної із кріпосним правом, масовими втечами кріпаків від панів, надзвичайними рекрутськими наборами для поповнення регулярної воюючої армії та флоту, а також проблем з дисципліною у військових частинах, праця засуджених, незалежно від приналежності до цивільного, військового або військово-морського відомства, стає особливо потрібною. Після завершення наполеонівських війн, гостра необхідність у відновленні та розвитку міст

і фортець, спонукала уряд ширше застосовувати отриманий досвід. Відправка кріпаків, які втікали від панів, дезертирів та інших правопорушників для роботи у фортецях стала масовим явищем, під час якого відбувалось змішування військових робітників із засудженими до робіт у фортецях.

3. Арештантські роти військово-морського відомства

Ще одним самостійним відомством, що гостро потребувало дешевої й багаточисельної робочої сили було військово-морське відомство. Тому інша серія законодавчих актів була присвячена створенню саме арештантських рот військово-морського відомства у якості розвитку системи кримінальних покарань для військовослужбовців флоту. Слід зауважити, що до них направляли не тільки засуджених морських військовослужбовців. З прийняттям «Положення для об'єднання кріпосних арештантів у арештантські роти» від 25 березня 1825 р. було відновлено діяльність Миколаївської острозької тюрми по вулиці Велика Морська. Відповідно до цього документу, арештантські роти було розміщені на території бувших фортечних будівель та використовували їх на фортечних роботах. У Миколаєві спочатку таких рот було три, по 120 чоловік у кожній. Після прийняття Положення їх кількість збільшили до 15-ти. Для арештантів було запроваджені тюремні правила життя, розпорядку і роботи. Підпорядковувались данні роботи обер-інтенданту Чорноморського флоту і портів.

Як уже вище згадувалось, 26 вересня 1826 р. за № 598 було прийнято «Положення для формування арештантів у фортецях у арештантські роти». У ньому імператор наказав: «арештантов Морского ведомства, в портах состоящих, сформировать на роты, и чтобы учреждение сих рот основано было совершенно на положении существующих в крепостях арештантских рот Инженерного ведомства...». Виходячи з чого мали сформувати у Кронштадті з 250 арештантів 2 роти, по 125 чоловік у кожній. Офіцерів потрібно було у них призначити 8, фельдфебелів 2, унтер-офіцерів 32 і барабанщиків 2. У Свеаборзі, куди потрібно було перевести засуджених із Роченсальма, із 100 чоловік формувалась одна рота, у складі якої були 4 офіцери, фельдфебель, 16 унтер-офіцерів та барабанщик. У Ревелі, до подальшого розпорядження, також із 100 ув'язнених формувалась 1 рота, з такою ж комплектацією як і

у Свеаборзі. Офіцерів та нижніх чинів мали призначати із особового складу внутрішньої варті.

Так, 1 жовтня 1826 р. за № 607 було проголошено наказ «О суждении в морском ведомстве арестантов, принадлежащих к арестантским ротам, под Морским Начальством состоящим» [15, с. 1018]. Раніше у випадку скоєння злочину такі арештанти потрапляли під суд цивільного відомства, не дивлячись на те, що виконання покарань було покладене на військово-морське відомство.

27 листопада 1826 р. було видано наказ за № 706 «О сформировании в Ревеле двух арестантских рот». Згідно йому, для заміни призначених до Ревельських фортечних робіт Інженерного відомства з 200 матросів наказувалось сформувати у місті 2 арештантські роти. У зв'язку з відсутністю у порту Ревеля придатних будівель для розміщення арештантів, мали відправити з Кронштадтського порту непридатний для подальшої служби корабель [15, с. 1253]. Це було дешевше будівництва спеціальних будівель. 31 грудня 1826 р. за № 792 було видано наказ «Высочайше утвержденный штат одной арестантской роты». Цей документ регламентував однаковий склад арештантських рот Морського відомства, запроваджуючи однаковість.

Визначення використання праці арештантів відбувалось і в подальшому. Так, наказом № 1076 від 6 травня 1827 р. «О разных распоряжениях по строительной Морской части» [17, с. 416], було наказано: «7) Из числа зависящих от Морского министерства арестантских рот отряжать по требованиям вашим в ведомства Строительного Департамента по морской части по одной или несколько рот, смотря по обширности работ; а для таких работ в портах, коих без матросов производить нельзя, назначать необходимое число матросов и гребных судов» [17, с. 417]. А 20 травня 1827 р. за № 1104 було прийнято наказ «О суждении военным судом употребляемых в крепостях и морских портах, равно и на военных работах арестантов, за содеянные ими преступления». Його прийняли через те, що раніше арештантів, як правило, які скоювали злочини, відправляли на цивільні кораблі, бо вони не входили до складу арештантських рот [17, с. 448]. З цього часу і їх вирішили судити за злочини військовим судом [17, с. 449]. Важливим документом, що на багато років закріпив місця розташування арештантських рот, та визначив контингент ув'язнених у них, став наказ від

25 березня 1829 р. за № 2765 «О расписании крепостей, в которых для работ назначаются арестанты военного и гражданского ведомства» [18, с. 194]. Відповідно до нього, мали таких арештантів із Таврійської, Катеринославської, Слобідсько-Української, Курської, Воронежської губерній відправити до Херсонської фортеці (Херсонської округи). Крім того, розпис мав ще 356 подібних місць. Значну увагу було приділено розвитку правового положення і діяльності арештантських рот у складі Чорноморського військово-морського флоту, що були створені у його складі.

Першим кроком на цьому шляху стало прийняття 27 березня 1830 р. за № 3560 наказу «О разделении арестантов Черноморского ведомства на разряды». Ним, наприклад, наказувалось начальнику Чорноморського флоту наступне розпорядження: «тех из них, кто был прислан за нетяжкие преступления и, находясь в ведомстве Черноморского департамента, не только никаких потом преступлений не совершили, но и вели себя добропорядочно, определять на службу по данному ведомству или по сношению с Военным министерством распределять в исправительные рабочие роты, смотря по способности и соотносясь с изданными в 1828 и 1829 г. о бродягах и преступниках постановлениями». Подібним чином мали розпорядитись і з волоцюгами [19, с. 237].

Що стосується соціального забезпечення арештантів, які через старість, каліцтво або невиліковні хвороби стали непридатними до роботи, до них мали застосовувати спеціальні правила [19, с. 238]. Не виключено, що на переформування арештантських підрозділів Чорноморського флоту, що відбулось у 1831 р., вплинули полії літа 1830 р., що відомі під назвою «чумний бунт» у Севастополі. Відомо, що через нього, під судове переслідування потрапили тисячі військово-вслужбовців та цивільних. Визначення підлеглості підрозділів арештантів Чорноморського флоту було остаточно затверджено наказом від 18 листопада 1831 р. за № 4951 «О подчинении Рабочих Экипажей и Арестантских батальонов Черноморского Флота Оберинтенданту того Флота». Ним, наприклад, було передбачено ліквідувати підсвідомість цих екіпажів і батальйонів інспектору ластових та робочих екіпажів Чорноморського флоту і передати управління ними обер-інтенданту цього ж флоту у вигляді інспектора з наданням йому тих же повноважень, що згідно наказу імператора від 19 серпня 1831 р. № 81 були

надані генерал інтенданту флоту, з управління Балтійськими робочими екіпажами та арештантськими ротами. Безпосереднє керівництво робочими екіпажами і 2-м арештантським батальйоном, що дислокувався у Севастополі, було наказано капітанами над портами, як і на Балтійському флоті. На цьому ж підґрунті підчинили робочі роти, що перебували у Херсоні, управляючому справами порту цього міста. Крім того, при обер-інтенданті Чорноморського флоту для управління робочими екіпажами і арештантськими батальйонами створили спеціальний штаб (за зразком, викладеним у наказі від 23 вересня 1831 р. № 92). У ньому, начальник порту, додатково мав мати старшого ад'ютанта і 4 писарів [20, с. 217]. Згодом з'ясували, що формування арештантських батальйонів себе не виправдало, так як тримати такий великий підрозділ у одному місці було не раціонально, для усіх засуджених просто могло не вистачити роботи. Розподіл же таких батальйонів на менші підрозділи дозволяло розташувати їх у різних пунктах з підпорядкуванням конкретним місцевим начальникам, на яких покладалась відповідальність за виконання арештантами тих або інших робіт. У зв'язку з чим вже 2 грудня 1831 р. за № 4979 було прийнято наказ «Об учреждении в Черноморских Портах, вместо Арештантских батальонов, Арештантских рот». Саму назву «арештантський батальйон», відповідно до наказу, потрібно було забути. А ось ротам, що складала перший батальйон, вирішили присвоїти номери, що йшли після номерів балтійських арештантських рот – з 11 по 19; ротам же, що входили до 2-го батальйону – з 19 по 27. Крім того, наказ ме того, на виконання указу, за зразком балтійських арештантських рот мали видати обмундирування та жалування. А штаб-офіцерам, які командували декількома арештантськими ротами у порту, надавати жалування незалежно від чину до 900 руб. за рік [21, с. 239]. До цієї ж категорії можна віднести й наказ від 31 травня 1835 р. за № 8194 «О жаловании Прапорщикам морских арештантских рот», їм встановлювали річний оклад у 510 руб. [22, с. 671].

У 1832 році було видано Звід законів Російської імперії, а вже в 1839 році складено перший Звід військових ухвал, в який увійшов окремим п'ятим томом Військово-кримінальний статут. За військові злочини призначали покарання у вигляді смертної кари, направлення на каторжні роботи або поселення в іншу губернію, тримання в ареш-

тантських ротах, ув'язнення в фортеці, арешту на гауптвахті, віддача у солдати. До покарань, що позбавляли честі звинуваченого, були віднесені: політична смерть; громадянська смерть; позбавлення всіх прав стану; шельмування; позбавлення дворянства, 178 чинів, орденів, відзнак, патентів, відставки, тимчасових відпусток; вибачення; позбавлення військового звання; відмова від посади; виключення зі служби; вигнання з армії; висилка за кордон; переведення в інші військові частини.

У 1834 р. за № 7302 вийшов наказ «О присвоении четырем морским Арестантским ротам в Севастополе № 27, 28, 29 и 30». Дані номери присвоїли новим арештантським ротам, що мали будувати сухі доки у Севастополі [23, с. 798]. Врахувавши збільшення складу арештантських рот, законодавець попідкувався про їх регулярне наповнення. У зв'язку з чим наступні укази ще більше розширили коло засуджених, яких відправляли до арештантських рот. Так, 21 січня 1836 р. за № 8799 було видано наказ «Об отправлении в арестантские роты порочных нижних чинов не из дворян». До того практикували відправку таких правопорушників на копальні у Нерченську [24, с. 68–69].

7 жовтня 1837 р. за № 10571 видали наказ «О распределении в арестантские роты нижних чинов войск Кавказского корпуса, по приведении над ними по приговору суда наказания». Їм, наприклад, Грузинського лінійного № 2 батальйону рядового Казимира Юркевича і ще 7 чоловік нижніх чинів військ окремого Кавказького корпусу, признаних судом винними у спробі втекти за кордон, після певних каральних засобів, наказали відправити усіх у фортецю Севастополя для включення до складу місцевої арештантської роти. У випадку виникнення подібних ситуацій у майбутньому наказувалось по відношенню до правопорушників чинити тим самим чином [25, с. 766].

Розвиток цих підрозділів та їх активне використання продовжувалось і у майбутньому. Так, відповідно до прийнятого 11 травня 1839 р. за № 12333 наказу «О соединении двух арестантских рот, находящихся в Ревеле, о сформировании таковой же роты в Киеве и о перемене номеров других арестантских рот», було змінено присвоєні таким підрозділам відповідні номери від № 10 до 34 [23, с. 433]. Крім того, у той же час, згідно діючим штатним розписам у Севастополі перебували арештантські роти під номерами 37, 38, 47, 48, 49, 50. Як бачимо,

створені у 1837 р. роти були збережені [26, с. 146]. Усього у всій країні функціонувала 51 арештантська рота.

Арештантські роти Морського відомства були сформовані у складі «військових портів» (військово-морських баз) Балтійського та Чорноморського морів у 1826 році. Документи, що визначали і регулювали їх діяльність та структуру, у вигляді різних «Положень» було видано у лютому 1830 р., у грудні 1831 р. та у листопаді 1833 року. Арештантів морських рот утримували подібно до арештантів військового відомства, а самі роти підпорядковувались – «Капітану над портом».

Напередодні Кримської війни (1853-1856 рр.) у військових портах Севастополя та Миколаєва перебувало 20 арештантських рот Морського відомства з номерами з 11 по 30-ту, які були підпорядковані «Інспектору ластових команд, робочих екіпажів та арештантських рот» контр-адміралу Метлину М.Ф. (начальник тилу Чорноморського флоту). У першій обороні Севастополя 1854-1855 рр. брали участь 19-я, 20-я, 21-я, 22-я, 23-я, 24-я, 25-я, 26-я, 27-я, 28-я, 29, 30 арештантські роти Севастопольського військового порту. Ними командував підпоручник Бондаренко О.С., штабс-капітан Пономарев Є.С., штабс-капітан Коростильов, капітан Захаров, поручник Олександров О., штабс-капітан Данилович С.І., поручник Петров, поручник Тарасов С.П., поручник Шеин В.О., капітан Андрузський Я.Н., поручник Зайцев М.М., поручник Єрмоленко. Всього у цих ротах на початок першої оборони Севастополя нараховувалось 2300 арештантів. З початком бойових дій, арештантів цих рот почали масово використовувати під час ремонту та будівництві укріплень, доставки боєприпасів на батареї, збиранню тіл загиблих та їх похованні на військових цвинтарях. Згодом, поступово арештантів почали долучати до участі у бойових діях. До кінця першої оборони Севастополя у арештантських ротах залишилось 70 офіцерів, 161 унтер-офіцер та солдат, й 1026 арештантів. Крім них у бойових діях брали участь і арештанти цивільного відомства з Херсону та Катеринославу. Через пів року після Кримської війни, наприкінці 1856 року, увесь склад арештантських рот – учасників оборони міста, що залишився в живих, звільнили з військової служби, надали державну допомогу у вигляді помешкання та працевлаштували.

Після відміни тілесних покарань на флоті (у 1863 році) арештантські роти Морського відомства були перетворені у військово-виправні

роти. І нарешті, військово-виправні роти Морського відомства у 1879 році були перейменовано на дисциплінарні батальйони. У такому вигляді вони функціонували до 1917 р.

Можна зробити висновок, що формуючи арештантські підрозділи військово-морського відомства було з'ясовано, що формування арештантських батальйонів себе не виправдало, так як тримати такий великий підрозділ у одному місці було не раціонально, для усіх засуджених просто могло не вистачити роботи. Розподіл же таких батальйонів на менші підрозділи дозволяло розташувати їх у різних пунктах з підпорядкуванням конкретним місцевим начальникам, на яких покладалась відповідальність за виконання арештантами тих або інших робіт.

4. Арештантські роти цивільного відомства

11 липня 1826 р. за № 459 було видано наказ «Об отправлении наказанных за четвертый побег в крепостную работу для определения военноарештантские роты» [14, с. 686]. Він, стосувався у першу чергу нижніх чинів армії, але зараховували до даних підрозділів і цивільних осіб. Щоб надати усім засудженим арештантських рот однаковий статус, так як спільне утримання представників військового і цивільного відомств, які мали різні громадянські права і підсудність, було не зручно і викликало багато непорозумінь, ще 23 березня 1826 р. за № 207 було прийнято наказ «Про суд і покарання арештантів цивільного відомства, що у фортецях в арештантських ротах перебувають». Їм, між іншим, було наказано, «1) арештантов, поступивших в арештантские роты из гражданского ведомства, какого бы рода они ни были, когда учинили преступления в бытность уже в сих ротах... судить военным судом и наказывать как бы не принадлежащих более гражданскому ведомству» [14, с. 306].

Таким чином, арештантські роти охопили засуджених військового і цивільного відомств. Важливим додатком до наказу було «Положення про військові арештантські роти» [14, с. 1011]. Ці підрозділи мали створити наступним чином: кожна арештантська рота мала складатись з штаб або обер-офіцера, командира роти, 3 молодших офіцерів, фельдфебеля, 16 унтер-офіцерів та барабанщика. У таку роту поступали 120 засуджених, а кожен 8, 10 або 12 чоловік з їх кількості складали відділення. Офіцерам арештантські рот надавали мундир

інвалідів, які перебувають на службі. Крім того, під час перебування на службі їм потрібно було постійно тримати у руці тростину з кістяною голівкою. Фельдфебелі, унтер-офіцери та барабанщики також мали носити мундир інвалідів на службі. Фельдфебелі мали носити тростину, а унтер-офіцери палицю. Кожним відділення арештантів командував унтер-офіцер. Наймолодші волоцюги (до 30 років), поступали в одну роту, старші у іншу, арештанти засуджені за важкі злочини розділялись за спеціальностями, тому рота могла бути і 100, і 140 осіб.

Арештанти усіх відділень мали дотримуватись суворої військової дисципліни. Їм не дозволялось носити одяг, не передбачений уставом. Командування мало слідкувати, щоб арештанти утримувались «в найлучшей чистоті» і контролювати, щоб вони були підстрижені, вимиті та поголені, як це вимагалось від солдат і матросів на службі (п. 6). Військова дисципліна була встановлена для переміщення і роботи ротних арештантів. До якої б роботи не залучались арештанти, вони ніколи не мали самостійно виходити за межі тюрми та пересуватись поза строем. У випадку виходу за межі в'язниці, мали дотримуватись визначених правил, наприклад, перед виходом арештантів, били у дзвін. Після чого арештанти виходили і ставали зі своїм відділенням у стрій, шеренги або ряди. Відбувалась перекличка, після якої арештантів вели на роботи [14, с. 1012]. Попереду кожного відділення мав йти унтер-офіцер. При цьому усі команди надавались військовими термінами (п. 7). Після закінчення робіт, удруге дзвонів дзвін, і арештанти, ставши у стрій, повертались до тюрми. Було правило, згідно з яким, усі офіцери арештантських рот (за виключення ротного командира) мали водити арештантів на роботи почергово. Вони також зобов'язані були на роботах, поряд з ув'язненими, залишатись увесь день для підтримування порядку і дисципліни, а у вечорі повертати арештантів до тюрми. Ці правила стосувались засуджених, які не мали визначеної професії й ходили у складі роти на некваліфіковані роботи. У тих ротах, де утримувались кваліфіковані робітники й майстри, які ходили на визначені ділянки і виконували професійні роботи, доглядались ротним унтер-офіцером і молодшим офіцером. Засуджених ретельно перевіряли перед виходом і після повернення з робіт. Супроводжували арештантів представники гарнізону фортеці. Комендант гарнізону мав спостерігати, щоб наряд був спроможним підтримувати міри безпеки

(п. 7). Дуже часто для підтримання дисципліни додатково залучали підрозділи внутрішньої варту та інвалідні команди. Як і у інших місцях позбавлення волі, було заборонено видавати засудженим гроші на руки (п. 8). Арештанти були у повній залежності від волі коменданта фортеці, він встановлював правила утримання і спостереження за арештантами (п. 9). Він також, мав отримувати від комісаріату одяг для засуджених і контролювати цілісність їх обмундирування згідно встановленого зразку. У цих питаннях, ротні командири проголошувались «справжніми помічниками» арештантів (п. 10). Кошти на жалувannya усіх чинів арештантської роти видавали у розпорядження ротних командирів. Які використовували ці кошти під доглядом комендантів фортець (п. 11, 12). Як і у відношенні інших розрядів засуджених у імперії, було передбачено можливість збирати кошти для засуджених арештантських рот у вигляді подарунків від приватних осіб. Наприклад, положення чітко вказувало, що чашка для грошових пожертв на користь арештантів мала знаходитись у церкві гарнізону, де утримувались засуджені. Її опечатували печаткою коменданта фортеці, а гроші, зібрані як пожертва, використовувались виключно для покращення харчування арештантів (п. 13).

Для використання арештантів на роботах і у дотриманні їх облаштування було встановлено чіткі обмеження. Так, наприклад, суворо заборонялось на інших роботах, крім фортечних, особливо направляти на виконання приватних робіт або доручень (п. 14). Стосовно арештантів, які мали до призначення покарання офіцерські звання, то їм не дозволялось надавати засоби для письма (чорнила, папір, пірини), книги тощо; були під забороную ножі та будь-який інструмент. Засоби для починки одягу і взуття видавали на визначений термін, потім забирали (п. 15). За безлад у роті та за не дотримання встановлених правил особисту відповідальність несли ротний командир та комендант фортеці (п. 16). Офіцери для арештантських рот були виключно із особового представників внутрішньої варту (п. 17). А на посади нижніх чинів дозволялось набирати на службу рядових з інвалідних команд «отличного поведення» (п. 18) [14, с. 1013].

Головною правовою основою для діяльності арештантських рот цивільного відомства було «Положение для образования крепостных арестантов в арестантские роты» (№ 598) від 26 вересня 1826 р. з вида-

ним у вигляді доповнення «Положения о военных арестантских ротах». З їх прийняттям наявність відомчих арештанських рот стало нормою.

29 вересня 1826 р. за № 602 було видано наказ «Об отсылке содержащихся по 22 августа 1826 г. арестантов, не имеющих права на прощение по I и III статьям Всемилостивейшего Манифеста, в крепостные арестанты». Відповідно даному документу, імператор виявивши бажання «явить Монаршее милосердие к тем из арестантов, кои, не имея права на прощение по I и III статьям ... манифеста, в 22 день прошедшего Августа обнародованного, и не быв обвинены в смертоубийстве, разбое и грабеже, будут окончательным решением приговорены за другие преступления к ссылке в Сибирь в каторжную работу...», наказав, щоб усі подібні засуджені, які утримувались до 22 серпня 1826 г., були переведені у розряд фортечних арештантів (тобто у арештантські роти) [14, с. 1015–1016].

Прийняття наказу «Высочайше утвержденный штат одной арестантской роты» від 31 грудня 1826 г. за № 792 можна вважати завершенням першого етапу створення арештантських рот цивільного відомства. З цього часу, до арештантської роти цього відомства, входили: командир роти (ротним командиром міг бути штабс-капітан і старший поручник, із жалуванням відповідно чину). Крім того, до складу роти входили поручник, підпоручник, прапорщик, фельдфебель, 16 унтер-офіцерів, барабанщик, писар, циркульник і 120 арештантів. При цьому кількість арештантів із волоцюг дозволялось від 100 до 140 чоловік у роті. Також наказом закріплювалось вже існуюче положення, відповідно до якого арештантські роти перебували у повній залежності від коменданта фортеці, під управлінням плац-майора, під командою батальйонного командира.

На роботи особовий склад арештантських рот мав відправлятися у відповідності з наданим нарядом від командира інженерної команди. Що стосується ротних командирів, то їх мало бути: 1/3 капітани, 1/3 штабс-капітани й 1/3 поручники [14, с. 1356]. На відміну від «Положения о военных арештантских ротах» від 26 вересня 1826 р., форма одягу мала бути іншою. Наприклад, офіцерам і нижнім чинам арештантських рот було наказано носити форму військово-робітничих рот, з різницею тільки у тому, що еполети і погони були без червоної опушки, і № роти на них мали бути з літерою «А», таким чином:

1: А; 2: А; 3: А; тобто 1-ша арештантська, 2-а арештантська тощо. Крім того, офіцери арештантських рот у державному забезпеченні були прирівняні до офіцерів військово-робітничих рот. Грошове жалування надавалось від Комісаріатського відомства і від його ж обмундирування нижнім чинам і арештантам, у відповідності з визначеним зразком. Офіцерам у допомогу призначали денщиків. Були встановлені визначені відрахування з жалування: на ліки з обер-офіцерів – по 14 коп., а з нижніх чинів (крім денщиків) – по 1 коп. з рубля. На шпиталь з усіх офіцерів та нижніх чинів – по 1 коп. с рубля. Крім того, до шпитальної каси переводились кошти на провіант для хворих арештантів та нижніх чинів, які перебували у лазареті. Гроші на харчування для нижніх чинів, денщиків і арештантів виділялись з провіантського відомства, у відповідності з загальним положенням для війська, тобто: на службовця-рядового на рік борошна по 3 четверті, круп по 2 четверику 2 гронця, а для арештантів, борошна по 3 четверті, круп по 1 четверику 4 гронця за рік на кожного. Термін вислуги для службовців арештантських рот цивільного відомства дорівнював вислугі у військово-робітничих ротах інженерного корпусу [14, с. 1357].

У 1827 р. було запропоновано облаштувати арештантські роти цивільного відомства у губернських містах, цим заходом сподівались зменшити витрати на заслання арештантів до Сибіру та допомогти розвитку губернських міст за рахунок безкоштовної праці арештантів. Спочатку арештантські роти цивільного відомства було відкрито у Новгороді та Пскові, згодом у інших губернських містах. У 1828 р. вирішили усіх засуджених до заслання та здатних до праці утримувати у арештантських ротах. У 1830 р. сформували вісім арештантських рот цивільного відомства у Одесі та містах сходу України, згодом роти сформували у Києві, Катеринославі та інших губернських містах, так що до 1865 р. їх кількість довели до 32.

Після приходу до влади Микола I кількість арештантських рот в імперії почала стрімко зростати. 21 лютого 1834 р. було опубліковано нове «Положення про арештантські роти Інженерного відомства у фортецях». Згідно з цим положенням мали створити 43 арештантські роти військово-інженерного відомства. У 1838 р. діяло вже 55 арештантських рот. До постійного складу цих рот належали: командир, 4 молодших офіцери, фельдфебель, 16 унтер-офіцерів і барабанщик; змінний

склад був з арештантів, яких згідно зі штатним розписом мало бути по 120 чоловік у кожній роті; рота була поділена на відділення, до яких арештанти зараховувались відповідно до «однакового приговору засудження»; офіцери, засуджені до ув'язнення у ротах, не мали привілеїв. До арештантських рот цивільного відомства включали: волоцюг, осіб, які були засуджені до заслання за незначні правопорушення, не покарані рукою ката, та осіб привілейованих станів за тяжкі правопорушення (до 1842 р.). Термін утримання було визначено тільки для волоцюг, всі інші засуджені вважались постійними; останніх, згодом, після 10-річного ув'язнення переводили у розряд термінових на 5 років, а потім до військово-робітничих рот, непридатних до праці залишали на 10-ти річному ув'язненні, після цього надавали звільнення на волю. Арештанти мали дотримуватись військової дисципліни, працювати на публічних роботах без винагороди.

У 1845 р. було розроблене загальне положення про арештантські роти цивільного відомства згідно статтям кримінального законодавства, прийнятим укладенням про покарання кримінальні та виправні. Автори, залишивши військовий режим арештантських рот, роблять їх терміновими і надають їм значення вищого виправного покарання для осіб, які не зазнали тілесного покарання, паралельного заслання на поселення до Сибіру для осіб привілейованого стану (Повн. Збір. Зак. № 19285) [45]. Склад арештантських рот дуже швидко переповнювався, що стало приводом до пошуку альтернативи цьому покаранню. У 1848 р. було наказано засуджених на довгі терміни відправляти до кронштадтських рот й на заслання у вигляді тимчасової міри – «ссылку в Сибирь для водворения» (Закон 23 листопада 1853 року) («Положеніе о Пензенской Арестантской ротѣ гражданскаго вѣдомства». «Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи»: собраніе второе томъ XIV отдѣленіе первое; Законъ № 12426 отъ 10 июня 1839 г. С.П.б. 1840 г., стр. 548–550).

За царювання Миколи I запровадили практику відправки до арештантських рот цивільного відомства цивільних осіб, які скоїли важкі кримінальні й політичні злочини. У одній з таких рот, за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, відбував десятирічне покарання видатний український поет Т.Г. Шевченко, у іншій, за участь у таємному політичному товаристві Петрушевського, письменник Ф.М. Достоев-

ський. Своє перебування у ній він змалював у книзі «Нотатки з мертвого будинку».

Арештантські роти цивільного відомства до 1863 р. були підпорядковані Головному управлінню шляхів сполучень та громадських будівель. 17 квітня 1863 р. був виданий імператорський наказ «Про деякі зміни у чинній системі покарань кримінальних і виправних». Згідно з наказом повністю було скасовано жорстокі тілесні покарання, а також накладення клейма у цивільному відомстві, в армії та на флоті [27, с. 158].

З 1864 р. арештантські роти перевели у підпорядкування губернаторів. Законом 16 травня 1867 р. арештантські роти інженерного відомства були замінені військово-виправними ротами. Після видання закону 31 березня 1870 р. арештантські роти цивільного відомства було перейменовано у «Виправні арештантські відділення цивільного відомства» – військовий режим у них скасували, і зовнішні роботи, що раніше практикувались, було замінено внутрішньою працею, на території тюрми [28].

У 1879 р. було створено Головне тюремне управління (ГТУ), діяльність якого почалася з того, що різні «упокорювальні» та робочі будинки, арештантські роти цивільного відомства та боргові в'язниці у імперії ліквідували. Замість них були створені нові місця позбавлення волі. Такі, як великі в'язниці (центральні) підпорядковані безпосередньо ГТУ та в'язниці загального типу, підпорядковані губернським тюремним інспекціям. До початку 1880-х рр. було відкрито 11 тимчасових центральних каторжних тюрем, із яких дві були відкриті у Харківській губернії – Ново Борисоглібська та Ново білгородська. Це були перші на українській землі каторжні політичні центральні, які постійно працювали до 1892 р. [27, с. 95].

Отже, у першій половині XIX ст. було розроблене загальне положення про арештантські роти цивільного відомства згідно статтям кримінального законодавства, прийнятим укладенням про покарання кримінальні та виправні. Автори, залишивши військовий режим арештантських рот, роблять їх терміновими і надають їм значення вищого виправного покарання для осіб, які не зазнали тілесного покарання, паралельного заслання на поселення до Сибіру для осіб привілейованого стану.

В арештантських ротах інженерного відомства деяке змішування військових і цивільних арештантів все ж таки дозволялось. При цьому арештантські роти Цивільного відомства складались виключно з цивільних осіб.

5. Висновки

Проведене дослідження з проблем, зв'язаним з призначенням та виконанням альтернативних видів кримінальних покарань в умовах військового часу, дозволяє зробити низку висновків і пропозицій, що можуть, на наш погляд, мати визначене теоретичне і практичне значення для удосконалення законодавчої регламентації питань, що розглядались, а також для практики застосування даних видів кримінального покарання у майбутньому.

Дослідження історії розвитку інституту арештантських рот показує, що він знайшов активне застосування як альтернативний вид покарання у першій половині XIX ст., коли імперія вела постійні війни та потребувала маси робочої сили. У роботі на основі історичного матеріалу робиться висновок, що у кримінальному законодавстві було відомо й інші альтернативні покарання. Наприклад, позбавлення спеціального, військового або почесного звання, класного чину та державних нагород, «поражение в правах», позбавлення права займати визначені посади або займатись визначеною діяльністю. Обґрунтовується висновок, що система альтернативних покарань історично притаманна кримінальному законодавству України і йде шляхом сучасної європейської системи покарань.

Альтернативні покарання у кримінальному законодавстві являє собою підсистему кримінальних покарань зі своїми цілями, завданнями, формами соціального спрямування та значення. У дослідженні дається визначення альтернативного кримінального покарання, арештантської роти, під яким варто розуміти кримінально-правові форми реагування держави на правопорушення, що має каральні властивості для засудженого, не пов'язані з порушенням існуючих соціальних зав'язків та відчуття «долученості» до захисту батьківщини. Відмічається, що у випадку скоєння правопорушення поняття альтернатива розглядається як не перебування у традиційних місцях ув'язнення. Обґрунтовується висновок, що інститут альтернатив складається з наступних елементів:

альтернативні покарання; кримінально-правові засоби, що направлені на заміну реального позбавлення волі; інші засоби впливу на осіб, що реалізуються у межах кримінальної відповідальності.

Пропонується класифікація міжнародних стандартів у сфері призначення та виконання альтернативних видів кримінальних покарань, в основі якої мають бути наступні критерії: а) обов'язковість закріплених положень; б) закріплення вимог до учасників кримінально-виконавчого процесу; в) вимоги до засобів виправного впливу до засуджених; г) вимоги із взаємодії органів, що виконують покарання, і органів з соціальної допомоги; д) вимоги з диференційованого підходу до різних категорій засуджених. На основі дослідження системи арештантських рот, як альтернативного виду покарань зроблено висновок, що імперське законодавство активно використовувало альтернативні кримінальні покарання, для вирішення фінансової та соціальної проблем.

У роботі обґрунтовується висновок, що буде правильним з методологічної точки зору розглядати альтернативні види кримінальних покарань у якості підсистеми загальної системи кримінальних покарань. Враховуючи це, розроблено характерні ознаки даної підсистеми та принципи побудови. Як будь-яка система, підсистема альтернативних кримінальних покарань має свої характерні риси: 1) на гранті загальних принципів і цілей формується в межах загальної системи кримінальних покарань; 2) виражає принцип гуманності кримінальних покарань; 3) виражає принцип економії кримінальної репресії; 4) альтернативні покарання можливі до застосування при скоєнні правопорушень різної важкості; 5) має свою системну структуру і принципи формування; 6) у найбільшому ступені дозволяють реалізувати принцип диференціації та індивідуалізації покарання; 7) найбільш точно відображає інтеграційні зв'язки кримінального права та системи покарань з міжнародними стандартами у цій сфері.

В основі альтернативної системи кримінальних покарань мають бути і у подальшому отримати законодавче закріплення наступні принципи: 1) принцип достатності й повноти альтернативних видів покарань; 2) допомога декриміналізації системи покарань за правопорушення незначної важкості; 3) побудова драбини альтернативних покарань з критерію вторгнення у особисте життя засудженого – від мінімального (пробаційний нагляд) до спеціального (арештантська

рота) нагляду; 4) дотримання принципу справедливості всередині підсистеми альтернативних видів кримінальних покарань. Вносяться варіанти пропозицій для зміни правового регулювання альтернативних покарань у кримінальному та кримінально-виправному законодавстві.

Список літератури:

1. Гавришук О. М. Історія становлення та розвитку законодавства про військову дисципліну: від княжих часів до кінця 19 століття. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 32. С. 125–131.
2. Біліченко Л. С. Історія Миколаївської каторжної тюрми (1907–1920 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3. С. 50–59; Біліченко Л. С. Каторжні тюрми України у контексті реформування пенітенціарної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2021. № 2 (34). С. 95–104.
3. Григор'єв О. М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX століття : історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2007. 21 с.
4. Макаренко О. В. Генезис кримінальних покарань Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століть : XIV Міжнародна наукова інтернет-конференція «*Advanced technologies of science and education*» (18-20 грудня 2017 р.). URL: <http://intkonf.org/makarenko-ov-genezis-kriminalnih-pokarangetmanschinikintsya-xvii-pochatku-xviii-stolit/>
5. Пальченкова В. М. Трансформація громадського контролю за виконанням покарань: історико-правовий аналіз. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2021. Том 32 (71). № 4. 523 с.
6. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. на матеріалах українських губерній : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2005. 22 с.
7. Токаленко П. О. Реакційна політика царизму на Півдні України у роки першої російської революції 1905–1910 років: статистичний вимір. *Емінак*. 2015. № 4. С. 32–37.
8. Соцький Ю. Ф. Загальна характеристика системи кримінальних покарань за кримінальним уложенням від 22 березня 1903 р. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2012. Вип. 2. С. 83–88.
9. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. 5. 1713–1719. СПб., 1830. 780 с.
10. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Т. XXVIII. 1804–1805. СПб., 1830. 1328 с.
11. Евгений Жирнов. Порочных людей столь много, что они развращают добрых и молодых солдат. *Власть*. № 7. 230 с.
12. Полное собрание законов Российской империи. С 1649. Т. XXIX. 1806–1807. СПб., 1830. 1372 с.

13. Полное собрание законов Российской империи. С 1649 г. Т. XXXIII. 1815–1816. СПб., 1830. 1173 с.
14. Полное собрание законов Российской империи. С 1649 г. Т. XXXV. 1818. СПб., 1830. 674 с.
15. Полное собрание законов Российской империи. С 1649. Т. XXXVIII. 1822–1823. СПб., 1830. 1354 с.
16. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. I. С 12 декабря 1825 по 1827. СПб., 1830. 1204 с. С 1649 г. Т. XXXI. 1810–1811. СПб., 1830. 944 с.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. II. 1827. СПб., 1830. 1138 с.
18. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. IV. Отделение первое. 1829. СПб., 1830. 968 с.
19. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. V. Отделение первое. 1830. СПб., 1831. 594 с.
20. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. VI. Отделение второе. 1831. СПб., 1832. 360 с.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. VI. Отделение первое. 1831. СПб., 1832. 834 с.
22. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. X. Отделение первое. 1835. СПб., 1836. 912 с.
23. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. IX. Отделение 1. 1834. СПб., 1835. 891 с.
24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XI. Отделение первое. 1836. СПб., 1837. 893 с.
25. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XII. Отделение первое. 1837. СПб., 1838. 822 с.
26. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XIV. Отделение второе. 1839. СПб., 1840.
27. 534 года в царских застенках, каторге и ссылке. Харьковский пролетарий. 1925. № 190 (22 августа). С. 2.
28. «Исправительные арестантские отделения»; Фойницкий, «Учение о наказании» (С.-Петербург, 1885). Арестантские роты. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890–1907.

References:

1. Gavryshchuk O. M. (2016). History of the formation and development of legislation on military discipline: from the princely hours to the end of the 19th century. Current problems of law: theory and practice, no. 32, pp. 125–131.
2. Bilichenko L. S. (2021). History of Mykolayiv convict prison (1907–1920). *Old age of Lukomor'ya*, no. 3, pp. 50–59; Bilichenko L. S. Convict prisons of Ukraine in the context of the reform of the penitentiary system of the Russian Empire (the other half of the 19th century – the beginning of the 20th century). *Eminak*, no. 2 (34), pp. 95–104.

3. Grigor'ev O. M. (2007). Penitentiary theory and practice in the Russian Empire at the end of the 18 th century – at the beginning of the 20 th century: historical and legal research (on the example of Ukrainian provinces): author's abstract. dis. ... cand. legal Sciences: 12.00.01; Kyiv. national university extr. reference. Kyiv, 21 p.

4. Makarenko O.V. (2017) The genesis of criminal punishments of the Hetmanate from the end of the 17th century to the beginning of the 18th century. XIV International Scientific Internet Conference "Advanced technologies of science and education" (18-20 April 2017). Available at: <http://intkonf.org/makarenko-ov-genezis-kriminalnih-pokaran-getmanschinikintsya-xviii-pochatku-xviii-stolit/>

5. Palchenkova V. M. (2021). Transformation of the community control over the victorious punishment: historical and legal analysis. More notes from *TNU named after V. I. Vernadsky. Series: Historical Sciences*, vol. 32 (71), no. 4, 523 pp.

6. Rossikhin V. V. (2005). The penitentiary system of the Russian Empire in the 19th century – at the beginning of the 20th century. based on materials from Ukrainian provinces: Author's abstract. dis. ... cand. legal Sci. 12.00.01; National legal acad. Ukraine im. I. Wise. Kharkiv, 22 p.

7. Tokalenko P. O. (2015). Reaction policy to tsarism in the Day of Ukraine at the rocks of the first Russian revolution 1905–1910 rocks: a statistical world. *Eminak*, no. 4, pp. 32–37.

8. Sotsky Yu. F. (2012). The author's characteristic of the system of criminal punishment for criminal convictions dated 22 Berezhnya 1903 r. *Bulletin of Lugansk State University of Internal Affairs. E.O. Didorenka*, vol. 2, pp. 83–88.

9. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830) Since 1649. T. 5. 1713–1719. St. Petersburg, 780 p.

10. Complete collection of laws of the Russian Empire since 1649 (1830) T. XXVIII. 1804–1805. St. Petersburg, 1328 p.

11. Evgeny Zhirnov (2016) There are so many vicious people that they corrupt good and young soldiers. *Power*, no. 7, 230 p.

12. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830) Since 1649. T. XXIX. 1806–1807. St. Petersburg, 1372 p.

13. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830) Since 1649 T. XXXIII. 1815–1816. St. Petersburg, 1173 p.

14. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830) Since 1649 T. XXXV. 1818. St. Petersburg, 674 p.

15. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830) Since 1649. T. XXXVIII. 1822–1823. St. Petersburg, 1354 p.

16. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830) Second meeting. T. I. From December 12, 1825 to 1827. St. Petersburg, 1830. 1204 p. Since 1649 T. XXXI. 1810–1811. St. Petersburg, 944 p.

17. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830) Second meeting. T. II. 1827. St. Petersburg, 1138 p.

18. Complete collection of laws of the Russian Empire (1830) Second meeting. T. IV. Section one. 1829. St. Petersburg, 968 p.

19. Complete collection of laws of the Russian Empire (1831) Second meeting. T.V. Section one. 1830. St. Petersburg, 594 p.
20. Complete collection of laws of the Russian Empire (1832) Second meeting. T.VI. Second department. 1831. St. Petersburg, 360 p.
21. Complete collection of laws of the Russian Empire (1832) Second meeting. T.VI. Section one. 1831. St. Petersburg, 834 p.
22. Complete collection of laws of the Russian Empire (1836) Second meeting. T. Kh. Department one. 1835. St. Petersburg, 912 p.
23. Complete collection of laws of the Russian Empire (1835) Second meeting. T. IX. Department 1. 1834. St. Petersburg, 891 p.
24. Complete collection of laws of the Russian Empire (1837) Second meeting. T. XI. Section one. 1836. St. Petersburg, 893 p.
25. Complete collection of laws of the Russian Empire (1838) Second meeting. T. XII. Section one. 1837. St. Petersburg, 822 p.
26. Complete collection of laws of the Russian Empire (1840) Second meeting. T. XIV. Section two. 1839. St. Petersburg, 785 p.
27. 534 years in royal dungeons, hard labor and exile (1925) Kharkov proletarian, no. 190 (August 22), P. 2.
28. "Correctional prison departments" (1890–1907); Foinitsky, "The Doctrine of Punishment" (St. Petersburg, 1885). Prison companies. Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron: in 86 volumes (82 volumes and 4 additional). St. Petersburg.